

עשה ולא תעשה

א. ישנן מצוות שעליהן התורה מצווה הן בעשה והן בלא תעשה. כך למשל ביו"ט (יום טוב א, ב): כל השבת ממלאכת עבודה באחד מהן הרי קיים מצות עשה שהרי נאמר בהן שבתון כלומר שבות, וכל העושה באחד מהן מלאכה שאינה לצורך אכילה כגון שבנה או הרס או ארג וכיוצא באלו הרי בטל מצות עשה ועבר על לא תעשה, שנאמר כל מלאכת עבודה לא תעשו, כל מלאכה לא יעשה בהם.

מה דין מצוות עשה שהזמן גרמא במצב שכזה? מצוות הלא תעשה שבה נשים חייבות משפיעה על מצוות העשה ומשנה את מעמדה? ואולי להפך, אולי דווקא מצוות העשה שממנה האישה פטורה משפיעה על הלא תעשה וגורמת לכך שהאישה תהיה פטורה גם ממנה?

רבותינו הראשונים דנו בשאלה זו וננסה להפגש עם דיונם. נתחיל בסוגיה בשבת. התורה מצווה על שריפת קדשים טמאים. המשנה מלמדת שאסור לשרוף קדשים טמאים ביו"ט, והגמ' דנה בטעם הדבר: מדוע מצוות העשה של שריפת קדשים טמאים אינה דוחה את איסור יום טוב (כה):

לפי שאין שורפין קדשים ביום טוב. מנהני מילי?... רב אשי אמר: שבתון - עשה, והוה ליה יום טוב עשה ולא תעשה, ואין עשה דוחה את לא תעשה ועשה.

אסור לשרוף קדשים טמאים ביו"ט משום שיו"ט הוא עשה ולא תעשה ועשה אינו דוחה את לא תעשה ועשה. והנה, האיסור לשרוף קדשים ביו"ט, איסור שטעמו הוא שביו"ט יש עשה ולא תעשה, נאמר גם בנשים. ומכאן ניתן להסיק לכאורה שגם נשים מצוות במצוות העשה של יו"ט שעומדת כאמור בבסיס האיסור. אך מדוע נשים מצוות ביו"ט בעשה, הרי זוהי מצוות עשה שהזמן גרמא? התשובה לכך לכאורה היא התשובה לשאלתנו: חיוב הנשים בלא תעשה גורם לכך שהן יהיו מצוות גם בעשה! בהמשך נפגש עם דיון הראשונים בראיה, ובשלב זה נלמד ברייתא נוספת (קידושין לג):

ת"ר: איזוהי מצות עשה שהזמן גרמא? סוכה, ולולב, שופר, וציצית, ותפילין; ואיזוהי מצות עשה שלא הזמן גרמא? מזוזה, מעקה, אבידה, ושילוח הקן.

התבונן היטב בדברי הברייתא. מדוע נשים חייבות במעקה ואבידה? מה היה הדין אם מעקה ואבידה היו מ"ע שהז"ג?

מדברי הברייתא עולה שנשים חייבות במעקה והשבת אבידה משום שאלו מצוות עשה שלא הזמן גרמן. הראשונים שאלו על כך: הרי בכל מקרה נשים היו חייבות במצוות אלו בשל מצוות הלא תעשה שיש בהן, ומדוע אפוא הברייתא תולה את החיוב בכך שהעשה הוא עשה שלא הזמן גרמא? נלמד את דברי התוספות (קידושין לד):

מעקה אבידה ושילוח הקן - תימה לרבי בכל הני כתיב לאו במעקה כתיב (דברים כב) לא תשים דמים בביתך... ובאבידה נמי כתיב (דברים כב) לא תוכל להתעלם ובשילוח הקן כתיב (שם) לא תקח האם על הבנים וא"כ איך יהיו נשים פטורות אפילו הם זמן גרמא והא השהו הכתוב אשה לאיש לכל עונשין שבתורה ואומר ר"י דבכולהו משכחת בהו עשה בלא לאו (יש מקרים שבהם רק העשה חל ולא הלאו) ובמעקה אין שייך לא תשים דמים אלא בבונה בית מתחילה על מנת שלא לעשות מעקה אבל אם היה בדעתו לעשות מעקה ולאחר שבנאו (לביית) נמלך או שעשה ונפל אין

שם אלא עשה דועשית מעקה ואז נשים פטורות (אם מעקה היה עשה שהזמן גרמא, ולכן הברייתא צריכה ללמד שמעקה היא עשה שלא הזמן גרמא, בשל מצבים שאין בהם לאו).

מהי שאלת התוספות? מהי תשובתם?

התוספות שואלים: מדוע הברייתא תולה את החיוב בכך שהעשה הוא עשה שלא הזמן גרמא, הרי בכל מקרה הן היו חייבות בשל הלא תעשה! ר"י עונה: הברייתא צריכה ללמד זאת משום שיש מצבים שבהם אדם חייב רק בעשה ולא בלא תעשה. למשל, כאשר הוא בונה בית מתוך מחשבה לבנות מעקה ולבסוף, לאחר שהבית כבר בנוי, הוא מחליט שלא לבנות מעקה. במצבים אלו רק העשה מחייב, ולכן הברייתא צריכה ללמד שנשים חייבות בעשה.

לפי תשובתם הראשונה של התוספות משמעות החיוב בעשה באה לידי ביטוי במצבים שבהם הלאו לא נאמר. בהמשך דבריהם **התוספות** עונים תשובה נוספת שמוצאת משמעות בחיוב בעשה גם כאשר הוא חופף ללאו (שם):

ויש מפרשים דמכל מקום איכא נפקותא (בחיוב בעשה גם כאשר הוא חופף ללאו) כשיהיה לאשה לקיים מצוות עשה (אחרת שסותרת את הלאו ומתנגשת אתו) דאי הוה אמינא דנשים פטורות מעשה דלאו הזמן גרמא כמו כן יהיו פטורות מן הלאוין דאיכא למימר דאתי עשה ודחי ל"ת, אבל כשהן חייבות בעשה דלאו הזמן גרמא אז לא יבא עשה אחר וידחנו דאין עשה דוחה לא תעשה ועשה.

מהי תשובתם השנייה של התוספות? מהי המשמעות הנוספת של החיוב בעשה?

הברייתא צריכה ללמדנו שנשים חייבות גם בעשה משום שאם הן היו חייבות בלאו בלבד אז מצוות עשה אחרת הייתה דוחה אותו במקרה של התנגשות ביניהן, שעשה דוחה לא תעשה. אולם, לאחר שהברייתא מלמדת שמצוות העשה הן עשה שלא הזמן גרמן, מצוות עשה אחרת אינה דוחה אותן, שאין עשה דוחה לא תעשה ועשה.

חשוב היטב: מה יהיה הדין לפי תשובה זו של התוספות כאשר אישה ניצבת בפני התנגשות של עשה עם לא תעשה ועשה שהזמן גרמן?

התוספות מביאים את דברי רבי יוסף מארץ ישראל שהקשה על פירוש זה (שם):

אך הקשה הר"ר יוסף מארץ ישראל על פירוש זה (שמניח שאם נשים היו פטורות מהעשה וחייבות רק בלאו, אז מצוות עשה אחרת הייתה דוחה אותו) א"כ גבי אין מדליקין בשמן שריפה (שמן של תרומה שנשמאה) ביום טוב (שבת דף כה). משום די"ט עשה ולא תעשה ושריפת קדשים אינה אלא עשה אשה שאינה חייבת בעשה די"ט דהוי זמן גרמא, וכי תוכל להדליק בשמן שריפה בי"ט, וכ"ת אין הכי נמי אמאי לא לישתמיט תנא דלא אמר לך, אלא מאי אית לך למימר דעשה שיש עמו לאו (בדרך כלל) אף הלאו אלים ולא דחי ליה עשה (ואפילו כאשר הלאו ניצב לבדו, וכגון בנשים) אף הכא הלאו אלים (וא"כ גם אם מעקה ואבידה היו מ"ע שהז"ג הן לא היו נדחות מפני עשה אחר).

מהי קושייתו של רבי יוסף מארץ ישראל? מה הדין לדעתו בהתנגשות של עשה עם לא תעשה ועשה שהזמן גרמא? כיצד הוא מנמק זאת?

רבי יוסף מקשה: לפי תירוצם של אותם מפרשים הברייתא מלמדת שהעשה הוא עשה שלא הזמן גרמא, כדי ללמד שעשה אחר לא ידחה את הלאו. עולה מכך שבנשים עשה דוחה לא תעשה ועשה שהזמן גרמא משום שהלאו ניצב לבדו ועשה דוחה לא תעשה. אולם, אם כך מדוע אסור לנשים לשרוף קדשים טמאים ביו"ט? הרי האיסור מבוסס על כך שביו"ט יש עשה ולא תעשה, והעשה של יו"ט הוא מ"ע שהז"ג! מכאן, טוען רבי יוסף, שלעולם אין עשה דוחה ל"ת ועשה שהזמן גרמא, והעשה מחזק את הלא תעשה גם בנשים.

חזור לשאלה היסודית שבה פתחנו – האם החיוב בלא תעשה מוביל לחיוב בעשה שהזמן גרמא – ודייק בדברי התוספות. מה הם יענו?

נראה שלעמדת התוספות מצוות הלא תעשה אינה משפיע על מצוות העשה, ונשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא גם כאשר היא חלק ממבנה של עשה ולא תעשה. לכן נשים חייבות ביו"ט בלאו בלבד ולא בעשה. בכל זאת, רבנו יוסף מארץ ישראל מחדש שלענין עשה דוחה לא תעשה, העשה ממשיך להשפיע.

ב. לאחר שנפגשנו עם דברי התוספות, נמשיך אל דיונו של הר"ן (קידושין דף יד: בדפי הרי"ף): ואי זו היא מצות עשה שלא הזמן גרמא מזוזה ומעקה אבדה ושלוח הקן. וא"ת למה ליה למיתני מעקה אבדה ושלוח הקן פשיטא שהנשים חייבות בהן, דאפילו לא מיחייבי משום עשה שבהן מחייבי בלאו דידהו דכל לא תעשה שבתורה אפילו שהזמן גרמא נשים חייבות, וכי תימא קמ"ל דחייבות אפ"י משום עשה שבהן (משום שהוא עשה שלא הזמן גרמא), אי הכי משמע דבשאר מצוות עשה שהזמן גרמא אף על גב דאית בהו לאו ונשים חייבות בו פטורות מן העשה והא דאי ליתא דהא אמרינן במסכת שבת (דף כה. ודף קלב) ובביצה (דף ח ב) דשבת ויו"ט עשה ולא תעשה נינהו ואין עשה דוחה לא תעשה ועשה ואחד האנשים ואחד הנשים שוין בדבר כדמוכח גבי שמן שריפה וגבי כסוי.

מהי שאלת הר"ן על הברייתא? מהי תשובתו לשאלה העקרונית האם החיוב בלאו משפיע על העשה?

מקשה הר"ן: מדברי הברייתא עולה שנשים חייבות בעשה של מעקה ואבדה משום שהוא עשה שלא הזמן גרמא. אולם, מכך שאסור גם לנשים לשרוף קדשים טמאים ביו"ט, איסור שנובע ממצוות העשה של יו"ט, עולה שנשים חייבות ביו"ט גם בעשה. חיוב זה נובע מחיובן בלא תעשה, ומכאן שנשים חייבות בעשה שהז"ג כאשר הוא חלק ממבנה של עשה ולא תעשה. גם מצוות מעקה ואבדה הן חלק ממבנה שכזה, ומדוע אפוא הברייתא תולה את החיוב בעשה בכך שהוא עשה שלא הזמן גרמא, ומשמע שאם הוא היה עשה שהזמן גרמא נשים היו פטורות ממנו, הרי בכל מקרה נשים היו חייבות בו בשל היותו חלק ממבנה של עשה ולא תעשה!

נלמד את תשובת הר"ן שמחלק בין מבנים שונים של עשה ולא תעשה (שם):

ולדידי הא קא משמע לן דחייבות אפ"י משום עשה שבהן (ודוקא מפני שהוא עשה שלא הזמן גרמא) ולא דמי לשבת ויו"ט כלל, דהתם לאו ועשה כולהו בשב ואל תעשה ולא אפשר לאפלוגינהו אבל בהני לאו ועשה שבהן אינן באין כאחד... ובאבדה גם כן אם ראה את האבדה ולא נטלה עובר משום לא תוכל להתעלם ולא משום השב תשיבם... ובמעקה ג"כ כל שבנה על מנת שלא לעשות מעקה עובר משום לא תשים דמים ואף על פי כן מיחייב אח"כ (כאשר הבית בנוי) לעשות, ונמצא שאין הלאו והעשה באלו באין כאחד מה שאין כן בשבת ויו"ט.

מהי תשובת הר"ן? נסה לנסח את דברי הר"ן ככלל שקובע מתי המצוות משפיעות זו על זו.

הברייתא הייתה צריכה לתלות את החיוב בכך שהעשה הוא עשה שלא הזמן גרמא, למרות מצוות הלא תעשה, משום שהלא תעשה אינו משפיע על העשה כאשר המצוות אינן באות כאחד. דווקא בשבת ויו"ט המצוות משפיעות ומושפעות, 'דהתם לאו ועשה כולהו בשב ואל תעשה ולא אפשר לאפלוגינהו, אבל בהני לאו ועשה שבהן אינן באין כאחד'. ביו"ט המצוות זהות: לשבות ביו"ט. אין הבדל מהותי בניהם, ולכן אין סיבה לחייב רק בלא תעשה ולא בעשה. אולם, במעקה ואבידה המצוות אינן זהות, 'אינן באות כאחת', ולכן החיוב בלא תעשה אינו גורר בעקבותיו חיוב בעשה אילו העשה היה עשה שהזמן גרמא, ולכן הברייתא היתה צריכה לומר שהוא עשה שלא הזמן גרמא.

התבונן שוב בעמדת הר"ן בשאלה מתי החיוב בלא תעשה גורר בעקבותיו חיוב בעשה שהזמן גרמא ומתי דנים בכל מצוה בנפרד. חשוב היטב על סברת הדברים.

ג. הרמב"ן שואל אף הוא את שאלת הר"ן ומציע לה תשובה אחרת (רמב"ן קידושין לד):

והא דקתני מעקה ואבדה ושלוח הקן קשיא לן הא חייבי לאוין נינהו ובין שהזמן גרמא ובין שלא הזמן גרמא חייבות, ואם תאמר ללמדך שאף בעשה שבהן חייבות, לומר שאם עברו עליהם עברו על לאו ועשה, אי הכי בשביתת ימים טובים מנא לן דמייחבן בעשה שבהן... ולי נראה שעיקר מצוותו עשה, שאין לאו שבו אלא לקיים העשה, דכתב רחמנא ועשית מעקה תחלה והדר לא תשים דמים בביתך כלומר לא תעכב מלעשות מצוה זו, ולא שאין בו מעשה אחר אלא קיום עשה שבו הוא, ואלו היו נשים פטורות מעשה היו פטורות אף מן הלאו, שאין הלאו אלא קיום העשה, אבל בשאר מצוות עשה שיש בהם לאו ועשה חייבות הן בשניהן כדאמרינן בשבת ובביצה שבתון עשה הוא ולא אתי עשה ודחי לא תעשה ועשה, ואיש ואשה שוין בדבר.

מהי תשובת הרמב"ן? מה ההבדל בין עמדתו לעמדת הר"ן?

לדבריו, מצוות אלו, עשיית מעקה, השבת אבידה, הן במהותן מצוות עשה - מצוות שמצוות על עשייה חיובית ולא על הימנעות מעשייה שלילית. מצוות הלאו באו לחזק את מצוות העשה, 'שאינן לאו שבו אלא לקיים העשה'. מאחר שכך, אילו היו הנשים פטורות מהעשה, הן היו פטורות גם מהלא תעשה, מצוות שבאו להזהיר את המצווים בעשה. לכן, הברייתא תולה את חיוב הנשים במעקה ואבידה בכך שהעשה הוא עשה שלא הזמן גרמא: אם הוא היה עשה שהזמן גרמא, נשים היו פטורות הן מהעשה והן מהלא תעשה!

לדעת הרמב"ן, המצוות תמיד משפיעות אלו על אלו: לעיתים מצוות הלא תעשה גוררת בעקבותיה חיוב במצוות העשה, וכך הוא ביו"ט: 'בשאר מצוות עשה שיש בהם לאו ועשה חייבות הן בשניהן'. ולעיתים, הפטור מהעשה יגרור בעקבותיו פטור מהלא תעשה, כאשר הלא תעשה מצווה על קיום העשה והעשה עומד במוקד.

סכם בקצרה את שלוש הדעות בראשונים - מתי המצוות משפיעות אחת על השנייה לפי כל שיטה? מה תענה כל שיטה על השאלה האם נשים חייבות בעשה של יו"ט?

לדעת התוספות המצוות לעולם אינן משפיעות זו על זו, ונשים תמיד יהיו חייבות בלא תעשה ופטורות מהעשה. לדעתם, נשים אכן פטורות ממצוות העשה של יו"ט למרות הלאו. בכל זאת, מצוות עשה אחרת אינה דוחה את הלאו גם בנשים, וכפי שלמדנו מהאיסור לשרוף קדשים טמאים ביו"ט. זאת משום שמצוות העשה שחלה על הגברים חיזקה את הלאו.

לדעת הר"ן המצוות משפיעות זו על זו כאשר 'שתיהן באות כאחד', כגון ביו"ט ואז הלאו מוביל לחיוב בעשה. לכן נשים חייבות לדעתו בעשה של יו"ט, וכך הוא מסביר את האיסור לשרוף קדשים טמאים. אולם, כאשר המצוות אינן באות כאחד אלא בזמנים או מצבים שונים, הן אינן משפיעות זו על זו. זה המצב במעקה ואבידה שבהן הלאו והעשה חלים בזמנים ומצבים שונים, כך שהחיוב בלאו אינו משפיע על העשה. מאחר שכך, אילו העשה היה עשה שהזמן גרמא, נשים היו חייבות בלאו ופטורות ממנו, והברייתא לימדה שהוא עשה שלא הזמן גרמא כדי לחייב בו נשים, שכן יש מצבים שבהם רק העשה מחייב ולא הלא תעשה.

הרמב"ן סבור שהמצוות תמיד משפיעות זו על זו ואפילו כאשר הן אינן באות כאחד. לעתים פטור מהעשה יגרור בעקבותיו פטור מהלא תעשה. וזאת כאשר עיקר המצוה הוא עשייה חיובית והלאו בא לחזק את העשה, להזהיר את המצווה בקיומו לקיימו. במצבים שכאלו פטור מהעשה יוביל לפטור מן הלאו, וכך המצב במעקה ואבידה, מצוות שעיקרן עשייה חיובית והלאו בא לחזק את העשה. לדעתו, אם נשים היו פטורות מהעשה של מעקה ואבידה הן היו פטורות גם מהלא תעשה, והברייתא לימדה שהעשה שלהן הוא עשה שלא הזמן גרמא כדי לחייב גם בלא תעשה.